

Vitae parallelae - Párhuzamos életutak

Kozák Péter

A közel húsz éve lexikonszerkesztőként dolgozó szerző elsősorban a lexikonok, a szótárak és egyéb adattárak művelődéstörténeti szerepével, a lexikonok és a szótárak közötti határterület vizsgálatával, a két fogalom jelentéstartalmának kultúrhistoriai feltárásával foglalkozik. Miután a Könyvtári Figyelő szerkesztősége felkérte, hogy sokéves szerkesztői tapasztalatai alapján foglalja össze a mai magyar ismerettárakkal kapcsolatos fontosabbnak vélt tudnivalókat, a szerző úgy gondolta, hogy néhány részben a mostani lexikonokat megelőző adattárak megszületésének körülményeivel is megismertti a lap olvasóit. A sorozat első része két tudós erdélyi férfiúnak, *Apáczai csere János*nak és *Bod Péter*nek állít emléket.

Prologus

Háromszázötven éve, 1653 decemberében Utrechtben (Utrecht) kinyomattatott *Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediájának* első lapjai, és kétszázharmincöt éve, 1769 márciusában elhunyt *Bod Péter*, az első magyar lexikonszerző. Két tragikus sorsú erdélyi magyar „reformáta”, akiknek teljesítménye érchegyként magasodott ki kortársaik közül. Alábbi dolgozatomban párhuzamos életrajzokban (*vitae parallelae*) igyekeztem feltárni a két enciklopédikus tudású teológus munkásságát. Mint lexikonszerkesztő az első magyar enciklopédia és le-

xikon megszületésének körülményei érdekeltek *in statu nascendi*.

Közismert, hogy az enciklopédia (*encyclopaedia*) szó görög eredetű, elemeinek jelentése enklükliosz ‘teljes körű’ és paideia ‘nevelés’. Ha a szó mai jelentése, ‘tudományokat rendszerező ismerettár’ alapján közelítünk témánk vizsgálatához, feltűnően nehezen találunk összefüggést a görög etimológiával. A korabeli – 16–17. századi – enciklopédiák kétségtelen, hogy valamilyen rendszerbe foglalt ismerettárak voltak, de ezek az ismerettárak a tudományoknak (és ritkábban a művészeteknek) mint ismeretanyagoknak azon általános körét foglalták magukba, amelyeket szerzőik még ifjúkorban elsajátítan-

dóaknak vélték. Ezen enciklopédiák ugyanis elsősorban *tankönyvek* voltak és csak másodsorban ismerettárak, az első enciklopédikus szerzők az ifjak teljes körű (*enküklíosz*) nevelésére (*paideia*) törekedtek, s eme törekvésükhöz válogatták össze valamilyen korabeli progresszív ideológia alapján a szükséges ismeretanyagot. Vizsgált korszakunk a puritánus eszmék virágkora, az első enciklopédikus szerzők szinte kizárólag református teológusok, nemritkán karteziánus filozófusok voltak. A református teológusok a korabeli hitvitákon az ó- és az újszövetségi szent könyvek magyarázatánál az eredeti (héber, arámi, szír) szövegekhez nyúltak vissza, továbbá szükségesnek gondolták a rabbinikus és a talmudi héber szövegek, miképpen az arab nyelv ismeretét is, mert a középkori zsidó írásmagyarázók elsősorban az arab filozófiából merítettek. Senki sem érthette meg a Szentírást enciklopédikus tudás nélkül, s paradox módon az ó- és újszövetségi ismeretek sokszor racionális gondolkodással párosultak. A tudósok enciklopédikus műveltségükkel a „mindenről tudást” mint igényt és elvárást támasztották a tanulni vágyókkal szemben. Az enciklopédikus tudás komplexitását a megszületendő és matematizálódó modern természettudományok újabb és újabb korszakos felismerései egészítették ki. A racionális gondolkodás ugyanakkor részeire bontotta a valóságot, felfedezte a mechanika törvényeit. Új tudományos magatartás, a kételkedés, a kísérletezés, a vizsgálódás alakult ki.

Narratio Apatii 1.

A Csere család a 17. század elejétől már Apácán élt, a kálvinista hitéhez ragaszkodó kis falunak a század végéig sikerült református egyházát megőriznie. *Apáczai Csere János* 1625. június 10-én született a barcasági Apácán, szabad jogállású székely családban¹. Korábban elterjedt vélekedéssel ellentétben nem valószínű, hogy Apáczai jobbágy származású lett volna.

Apja ugyanis mind a négy testvérét taníttatta, ami egyáltalán nem volt jellemző a kortárs jobbágycsaládokra. Apáczai testvérei közül még *Apáczai Csere Tamás* futott be nagyobb karriert: Zemplén vármegye szolgabírájaként tevékenykedett, később Hunyad vármegye jegyzője (*notarius*) volt, majd 1671-ben diplomáciai küldetést teljesített a török Portán. Alsófokú iskoláit szülőfalujában végezte, majd 1636–43-ban a Bethlen Gábor fejedelem által egy magánházból átalakított tanintézetben, a kolozsvári óvárosi iskolában tanult. Tanítói közül *Porcsalmi András* volt a legismertebb, ő osztotta meg a tehetséges tanulóval először a „mélységes tanultságának kincseit ... a magaszerzette jegyzőkönyvét, amelyben többnyire minden tudomány foglaltatott”². Porcsalmi – akivel később a kolozsvári kollégiumban együtt tanított – hívta fel tanítványa figyelmét az enciklopédikus ismeretek megszerzésének fontosságára, valószínűleg ő volt az is, aki elmagyarázta az ifjú Apáczainak, hogy senki sem értheti meg a Szentírást egyetemes tudás nélkül. A „szorgalmatos” fiatalember 1643–48-ban a gyulafehérvári kollégiumban folytatta tanulmányait. Az erdélyi fejedelemség leghíresebb iskolájában a filozófiát Alstedius, a teológiát Bisterfeld, a nyelveket Piscator oktatta. Az enciklopédikus tudást megismerni vágyó Apáczai nem is kerülhetett jobb *alma mater*-be. Alstedius ugyan 1638-ban meghalt, de az általa írt legfontosabb *Encyclopaediák*³ továbbra is tankönyvnek számítottak. A kollégiumi vizsgák (*egzámen*) a kor nagy eseményeinek bizonyultak. Ilyen nevezetes alkalmakkor gyakran a fejedelmek is ellátogattak a kollégiumba, sőt arra is volt példa (*praecedens*), hogy a hírneves *disputáció* a fejedelmi udvarban zajlott. A feladat ilyenkor általában egy-egy bibliai tétel kibontása és/vagy megvédése volt más *furiózus* eszmékkel szemben. Apáczai itt tanulta meg a „szónokolás” (*rétorika*) szabályait. Az enciklopédikus tudásvágy kiegészült a *puritánusok* lelki kegyességével, belső vallási elmélyülésével. Tanulmányai befejeztével,

1643-ban a marosvásárhelyi *trivialis iskolába* (egy-fajta középiskola, de nem azonos a mai középiskolával) hívták igazgatónak (*rektor*). Ezt az állást azonban nem fogadhatta el, mert Bethlen Gábor fejedelem alapítványának jövedelméből *Geleji Katonai István* püspök külföldi tanulmányútra küldte.

Apáczai idejében a korabeli Megegyezett Belgium⁴ a polgári kultúra és jólét állama volt. Éveken át a mai Hollandia területén élt és tanított *Descartes*, *Hobbes*, *Locke*, ill. *Spinoza* is hazájának választotta a puritánus mintaállamot. Hollandiában az 1640-es években öt egyetem (*akadémia*) és kilenc filozófiai és teológiai főiskola (*athenaeum*) működött. Külön érdekesség, hogy Apáczai az öt akadémiából (Franeker, Grøningen, Harderwijk, Leyden, Utrecht) háromban is tanult (Franeker, Leyden, Utrecht). Hollandiai tanulmányait 1648. július 22. – szeptember 5. között Franekerben kezdte. Csak találgatni tudunk, hogy miért a franekeri akadémián indult Apáczai hollandiai pályafutása? Valószínű, hogy *Janus Coccejus* [Hans Koch] személye vonzotta és az a sajátos forráskritikai módszer, amellyel a coccejanizmus⁵ magyarázta az ó- és az újszövetségi szent könyveket. Tudjuk, hogy Apáczai *Árkosi Benedek* javaslatára még a gyulafehérvári kollégiumban kezdett el héber nyelven tanulni, ott azonban nem talált olyan tanárt, aki komolyabb ismeretekkel rendelkezett volna a szent nyelvvel kapcsolatban. A hollandiai egyetemekre azért vágyott, hogy tökéletesen megtanuljon héberül, a franekeri akadémia pedig coccejanista fellegrvár volt. Elképzelhető, hogy olyan magas színvonalú héber tudást kívántak Apáczaitól, aminek akkor és ott még nem felelt meg. Néhány hónap után ez kiderült, s Apáczai 1648–49-ben a leydeni akadémián folytatta tanulmányait. Leydenben az enciklopédizmust szenvedélyesen kereső Apáczait újabb hatások érték: itt tanított korábban a botanikus *Clusius* vagy az orvosprofesszor *Tulp*, akinek anatómiai óráját *Rembrandt*, a város szülötte örökítette meg. Az utrechti akadémiára 1649-ben került, rögtön abban az évben, ami-

kor az ortodox kálvinizmus híve, a teológus *Voëtius* és a puritánus orvos *Regius* [Henri Le Roy] talán a legnagyobb összecsapásaikat vívták. Voëtius, az „utrechti pápa” ellenezte a karteziánus nézeteket, elutasította a kopernikuszi világméretet, továbbá a vérkeringés elméletét, mert azokat a Szentírással ellentétesnek találta. A puritánus mintaállamban ez azonban nem akadályozhatott meg senkit (így Apáczait sem), hogy Descartes filozófiáját tanulmányozza és tökéletesen elsajátítsa. Apáczai első nyilvános fellépése is Utrechthez fűződik. Voëtius professzor teológiai előadásához adhatott előszónoki megjegyzéseket⁶ mint *respondens*. A *respondens* feladata a kora újkori akadémiákon a professzor előadásának szabad magyarázata, vagy ismertetése, ritkábban kiegészítése volt. Miután az utrechti egyetemen 1651-ben sikeresen befejezte tanulmányait, egy negyedik hollandiai egyetemen doktorált. A legfiatalabb németalföldi akadémiát, a harderwijkit 1648-ban emelték egyetemi rangra, s Apáczai Csere János lett az intézmény első doktora, 1651. április 22-én (doktorrá avattatott: április 26-án). Doktori értekezése egy közismert bibliai tétele, az első emberpár bűnbeesését magyarázta⁷. Vajon három hollandiai akadémiai tanulás után, miért egy negyediket doktorált? Apáczai monográfiái⁸ úgy vélték, hogy, Apáczai a gyengébb ellenállást választotta, úgy gondolhatta, hogy egy új akadémián könnyebben megszerezheti a teológiai fokozatot (*garádics*), s titkon azt is remélte, hogy ez a *habitus* elég lehet ahhoz, hogy az utrechti akadémián nyilvános tanárrá nevezzék ki. Elképzelhető, hogy a nemsokára megházasodott⁹ fiatalember, hosszabb hollandiai megtelepedésre készült. Nagyon ritka az ugyanis, hogy egy külhonban tanuló magyar deák helybéli leányt válasszon¹⁰. Az utrechti remélt katedra, *Aletta van der Maet* szerelme, továbbá a későbbi *Magyar Encyclopaedia* latin nyelvű kéziratai azt sejtetik, hogy Apáczai akár a korabeli Ultrajechtben is megállapodhatott volna. A sors azonban másképp döntött. Az utrechti akadé-

miára az Apáczaianál egy évvel fiatalabb helybéli *Jan Leusdent* nevezték ki, 1652 július havában *Csulai György* erdélyi püspök (*episcopus Transsylvaniae*) hazahívta Gyulafehérvárra, a kollégium tanárává. Apáczaai pedig ekkor már a *Pasoptron* helyett a Magyar Encyclopaedia sorait fogalmazta...

Argumentatio Encyclopaedii

*Nova rebus novis nomina imponam!*¹¹ (Új dolgoknak nevet adni)

Magyar Encyclopaedia

*Felices gentes, quibus haec nascuntur in hortis. (Boldog az a nép, melynek kertjében nyílnak e rózsák)*¹². Talán furcsának hat, hogy az első magyar ismerettár ismertetését a műből vett latin idézettel kezdjük. A két idézet nem véletlen. Az első ismerettár bevezetését ugyanis a szerző latin nyelven írta, a sors furcsasága, hogy latin nyelven magyarázta, hogy miért írta meg nagy művét nemzeti nyelven, s latin nyelven indokolta meg azt is, hogy új dolgoknak, új fogalmakat kell alkotni – magyarul!

Láthattuk, hogy Apáczaait tanítói és tanulmányai egészen ifjúkora óta az enciklopédikuság elsajátítására sarkallták. A korabeli puritánus hit ugyanis megkövetelte az ismeretek teljes körű elsajátítását, az ó- és az újszövetségi szent könyvek újszerű magyarázatához új típusú, komplex tudásra volt szükség. A mű eredeti címe *Pasoptron* (*mindent áttekinető*) volt, a tárgykör egyetemessége miatt¹³. Apáczaai kiválogatta korának legismertebb szerzőit, s a szerzők alapján elrendezte azokat a tudományokat, amelyeket a legszükségesebbeknek tartott, s azokat illő rendbe szedte. A Magyar Encyclopaedia legfontosabb céljának azt tartotta, hogy enyhítse azt a hatalmas hiányt, amely a hazai nyelven írott művekben mutatkozik. A műnek másik célja az volt, hogy legyen legalább egy könyv, amelyből a magyar ifjú-

ság a műveltség „szövedékes szálait legombolyíthatja”¹⁴. A kiadvány tehát nem a mai értelemben vett enciklopédia, főleg nem lexikon. A mű a descartes-i (*karteziánus*) ismeretelmélet alapján a korabeli tudományokat rendszerbe foglaló oktatókönyv.

Az első magyar ismerettár a kor matematizálódó tudományosságának megfelelően természettudományi jellegű alkotás. A mű 257 lapja képviseli a matematikát és a természettudományokat, 74 lapja a társadalomtudományokat, 47 lapja a teológiát¹⁵. Apáczaai nem törekedett eredetiségre, mégis eredeti az, ahogy az első, középiskolásoknak szánt ismeretanyagot összeválogatta, és az ahogy, az illetén átvett bölcséleti eszméket új gondolati rendszerbe szervezte. Könyve szerkezeti meghatározójának a descartes-i felfogást tartotta, a Magyar Encyclopaediát ezért a karteziánus ismeretelmélet alapján szerkesztette és rendszerezte. A mű alapvetését az ismeretelmélet–logika, ill. az aritmetika–geometria–mechanika komplex ismeretköreiben látta, ezzel túllépett az alstediusi és bisterfeldi enciklopédikus tudás szükségességének teológiai magyarázatán. Az anyagi világ lényege leginkább a logika, a matematika, a geometria és a mechanika tudományok által ragadható meg. A világot a felismert és különálló, ugyanakkor szorosan összetartozó részeinek szám-viszonyai, kiterjedésüket a geometria, mozgásukat pedig a mechanika írja le. Az anyagi világ minden tudományos megismerése ezen alapszik, innen indul ki és ide tér vissza. Apáczaai Magyar Encyclopaediájából a 17. századi világ magyarázatának alapvonalai bontakoznak ki a kopernikuszi világgéppel¹⁶ és a Harvey-féle vérkeringés-elmélettel (*vérenek kerülése*)¹⁷. Harvey ugyanis¹⁸ a mechanikus tudományos szemléletet alkalmazta a természetre, az emberi testre, ezzel fedezte fel a vérnek „a testben való kerengését”. A szívet a kopernikuszi elmélet alapján a Naphoz, az élet ősforrásához hasonlította. Az emberek kis világok, amelyeknek Napja a szív, akképpen a Nap hasonló viszonylatban a világok szíve elnevezést érdemelne. A szív ereje és lük-

tetése által mozog, tökéletesedik, tápláltatik, s mentesül a romlástól és bomlástól: a vér¹⁹.

Apáczai elképzelése az volt, hogy a tanulni vágyókkal magyar nyelven közölje az összes tudományokat. A bevezetésben elmondottak szerint²⁰ a szerző vizsgálta különféle népek különféle nyelven írott műveit, s eközben rádöbbsent arra, hogy ezek a népek tudás és műveltség dolgában túlszárnyalnak bennünket, hisz összes tudományukat anyanyelven írják és olvassák! *Theodorus Gaza* görög humanista Arisztotelész fordításai előszavában viszont azt olvasta, hogy a szerző mennyire küszködött a klasszikus görög nyelv latinra fordításában. A latin tudományos nyelv elmaradottságáért a latinul író szerzők a felelősek, mert nem fejlesztették a nyelvet elég tudatosan. Gaza előszavában elmagyarázta, hogy fordítás közben kénytelen volt új szavakat alkotni, de csakis olyanokat, amelyekkel az eredeti elnevezés hűségét megtartotta. Apáczai Gaza bevezetéséből erőt merített, hogy nekilásson új dolgoknak új, magyar elnevezést adni²¹. Az enciklopédiát a középfokú iskola 2. osztályától kellett volna tanítani, az anyanyelvű iskola elvégzése után. Addig a tanulóknak a szent bibliai és a hasznos világi történeteket kellett magyar nyelven megtanulniuk. Az olvasottakból az ifjaknak alapos vizsgát kell tenni, amelynek során az olvasmányanyagot az emberi életben való felhasználásra alkalmazzák. Miután az olvasás-írásban megfelelő jártasságra tettek szert, csak ezek után tanítaná őket a magyar nyelvű enciklopédia alapján.

Sem a hely, sem a mód és sem az idő azonban nem volt alkalmas arra, hogy Apáczai műve elterjedjen, általánosan forgatott tankönyvvé váljon. A magyar nyelvű közép- és felsőoktatásra még több mint másfél évszázadot kellett várni, s az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy erre a feladatra Apáczai ismerettára, elsősorban a magyar nyelv „meztelensége” miatt képtelen volt²².

Narratio Apatii 2.

Csulai püspök 1652-ben hívta haza Apáczait, aki 1653-ban érkezett meg Gyulafehérvárra. Szokás Apáczai rövid, de rendkívül értékes életét három korszakra osztani²³. Életpályája első szakasza a hollandiai tanulmányokig tart, a második szakasz a négy hollandiai egyetemi városhoz fűződik, a harmadik, utolsó stáció hazaérkezése napjától (1653. augusztus 29-étől) kezdődik. Joggal mondhatjuk, hogy munkásságának csúcspontja a Magyar Encyclopaedia volt, amelynek munkálatait Utrechtben kezdte el és Gyulafehérvárott fejezte be. Apáczait ki-nevezték az ókori költészet tanárává (*rector classis poetici*), a gyulafehérvári kollégiumban – a kor szokásához híven – 1653. november 11-én tartotta meg tanári székfoglaló beszédét²⁴. A bölcsesség tanulására intő dicsőítő beszéd (*laudatio*) a székfoglalók általánosan elfogadott műfaja volt. Munkája a Magyar Encyclopaediája kiegészítésének is tekinthető, amennyiben ismét szól a tudományok descartes-i alapon történő rendszerezéséről. Véleménye szerint a legfontosabb tudomány a matematika (*aritmetika és geometria*), mert az Isten a világot számtani műveletek és arányok szerint teremtette, a testek pedig mértani idomok. A megismerés igazi tárgya a természet, amelyet elsősorban a matematika módszereivel sajátíthatunk el. Visszatér teológiai doktori értekezése korábbi témájára is, mert megállapítja, hogy az ember bűnbeesésével nem vesztethet el mindent. Gondolkodással (*cogitatio*), nagy fáradtsággal és küszködéssel sok mindent újra elérhet, új dolgokat találhat fel, amire utódjait is megtaníthatja. A világ utolsó korszakában Descartes újjáteremtette a bölcséletet (*philosophia*), az ő munkásságában a bölcsesség (*sapientia*) elérte a befejezettségnek és a tökéletességnek azt a fokát, amely az embert alkalmassá teszi a természet és a kinyilatkoztatás felismerésére. Apáczai székfoglalójában nyíltan állást foglalt a puritánus eszmék és a karteziánus gondolkodás mellett, ez a fiatal tanár-

ral szembefordította a helyi konzervatívokat és a kálvini ortodoxia egyéb híveit. Apáczai 1653 karácsonyára vitairatot készített az „istentagadók” (pogányok, törökök, zsidók, római katolikusok, lutheránusok stb.) ellen²⁵. Ezzel az *apológiával* saját igazhitűségét bizonyította, ill. az ellene áskálódókat kívánta elhallgattatni. Amikor Apáczai hazatért Hollandiából, régi tanára, a *virtualis puritanus* Bisterfeld még a kollégiumban tanított. A nagy tekintélyű, külhoni professzor a kiobbant vitában tehetséges tanítványa mellé állt. Talán az ő biztatására, talán *Kereszturi Pál*, a Rákóczi-család nevelője tanácsára, az 1654-ben megjelent, „kicsindedeknek szóló” *Magyar Logikátskát* (ill. az azzal egy kötetben kiadott *Fortius tanácsait*²⁶). II. Rákóczi György fejedelem fiának, a későbbi I. Rákóczi Ferencnek ajánlotta.

Nemsokára, 1655 februárjában elhunyt Apáczai mentora Bisterfeld. Valószínűsíthető, hogy a kollégium egyetlen doktori fokozattal rendelkező rektora megpályázta a professzori titulust, azonban a Bisterfeld utódjaként érkező *Basirius Izsák* miatt, nemhogy professzor nem lehetett Apáczaiból, de csakhamar a kollégiumból is távoznia kellett. *Basirius* a lefejeztetett angol király, I. Károly udvari papja volt, majd az angol forradalom elől Konstantinápolyba menekült, s ott követként szolgált. II. Rákóczi György tanácsadói javaslatára Erdélybe invitálta *Basirius*at, és kinevezte a fejedelem udvari kollégiumának professzorává. *Basirius* megvetette a puritánusok eszméit, viszont rendkívül hálás volt a fejedelemnek professzori megbízatásáért, hisz a *laudatiót* is II. Rákóczi György fejedelmi nagyságáról írta. Közismert tény, hogy a *laudatiót* követő nyilvános vita (*disputa*) a gyulafehérvári udvarban, II. Rákóczi György jelenlétében zajlott le, 1655. szeptember 24-én. *Basirius* nagy beszédet adott elő az *independentizmusról* és a *presbiteri* eszmék veszedelméről. A beszédben nagy hévvel támadta ezen eszmék híveit, és figyelmeztette a fejedelmet, hogy vigyázzon, nehogy az angol király sorsára jus-

son. Az amúgy is hirtelenharagú Rákóczi György felszólította a jelenlévőket, hogyha van közöttük presbiteriánus vagy independens rögvest lépjen elő²⁷. Egyértelmű, hogy a támadás (*provocatio*) Apáczai ellen irányult, aki nyíltan megvallotta, hogy ha nem is independens, de bizony presbiteriánus. A fejedelem szerint a kettő között nincs nagy különbség, majd megfenyegette, hogyha ilyesmit mer itt tanítani „vagy a Marosba vetteti, vagy a toronyból maga hányatja le”²⁸. Apáczai, a *theologus presbyterianus* és *philosophus cartesianus* a megalázó *diskurzus* után három iratot is készített, hogy híuen megörökítse, mi is történt valójában az *omnínózus dispután*. Sajnos, valamennyi írása elveszett, vagy csak töredékesen maradt meg²⁹. A dispután való szereplése miatt egyre biztosabbá vált számára, hogy el kell hagynia Gyulafehérvárt, főleg azután, hogy nem volt hajlandó bocsánatot kérni *Basirius*tól.

Nemsokára, 1654 végén *Comenius* távozott Patakról. Lorántffy Zsuzsanna, II. Rákóczi György anyja próbálta megoldani az Apáczai körül kialakult *konfúziót*. A fejedelemasszony szerette volna kinevezni *Comenius* utódjaként a sárospataki kollégium professzorává. Rákóczi elzárkózott ezen megoldás elől, de azt sem akarta, hogy Apáczai Gyulafehérvárott maradjon. Köztes megoldásként megbízták a tűzvész pusztította kolozsvári iskola vezetésével, kollégiummá fejlesztésével. Újabb székfoglaló beszédét 1656. november 20-án tartotta Kolozsvárt, az értekezés címe: *De summa scholarum necessitate*³⁰ (Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról). Apáczai az állam és a társadalom létét az enciklopédikus tudással rendelkező állampolgárok és vezetőik irányítása alatt képzelte el. A kultúra nemcsak ismeretet, de magatartást, viselkedést és elsősorban a gondolkodást meghatározó bölcsességet is jelentett. A hazai barbárság oka a műveletlenség, s az elveszett bölcsesség visszaszerzésének egyedüli módja az iskolák létesítése. A *trivialis iskolák* azonban nem elegendők, *magiszteri* és *doktori* fokozatokat is adó

akadémiák létesítésére van szükség. Apáczai szerint az iskolarendszer anyanyelvi népiskolákból (alsófok), trivialis iskolákból (középfok) és akadémiákból (felsőfok) kell hogy álljon. Az akadémiák *egyetemes tudást* biztosító intézetek lennének, ahol képeznék az állam vezetőit (jogászokat, orvosokat filozófusokat stb.). A magyarországi barbár állapotoknak végül is négy fő okát jelölte meg: a tanulóknem hajlandók a tudományért áldozatot hozni, a tanítók közül kevesen tekintik hivatásuknak az oktatást és a nevelést, az egyházi férfiak renyhésége és a világi felügyelet, a *kurátorok* tanulatlansága, iskolaszervezési kérdésekben való járatlansága. Apáczai hihetetlen elszántsággal látott tervei megvalósításához, mintha érezné, hogy számára már nem sok esztendő adatik meg. Erőn felül dolgozott, tanított, szervezte a kolozsvári kollégiumot, amelyben elképzelései szerint egyszer majd a haza üdvére magiszterek és doktorok fognak *egzaminálni*. Nem pironkodott, 1657 januárjában maga indult útra Szamosújvárra, hogy pénzsegélyt szerezzen a kolozsvári iskola számára, majd áprilisban *szupplikáció*t (adománykérő levelet) írt a Kolozsmonostoron tartózkodó fejedelemasszonynak, Lorántffy Zsuzsannának.

A következő évben azonban Erdély megháborgattott. II. Rákóczi György baljós lengyelországi hadjárata következtében 1658 augusztusában török hadak pusztították el az egész Barcaságot, köztük augusztus 21-én egy kicsiny székely falut, Apácát is. Szeptember 5-én kiraboltatott és felégettett a gyulafehérvári fejedelmi udvar, elpusztult a felbecsülhetetlen értékű könyvtár és a kollégium is. Kolozsvár hatalmas hadisarc, 60 000 tallér fejében menekült meg. Az új fejedelem, *Barcsay Ákos* támogatta Apáczait, a kolozsvári kollégium rektorát, sőt az iskola Gyulafehérvár pusztulása miatt fontosabb lett, mint valaha. A háború szaggatta Erdélyben Apáczai utolsó éveiben többet dolgozott, mint korábban bármikor. Más tán egész életében nem ír annyi dolgot, mint az ekkor már súlyos beteg

tudós-tanító³¹. Utolsó, kéziratban fennmaradt művében a *Philosophia naturalis*ban³² még egyszer összefoglalta az általa fontosnak vélt természettudományokat. A mű a Magyar Encyclopaediában egybegyűjtött ismereteit akarta latin nyelven kibővíteni és átdolgozni. A tervezett négy fejezetből azonban csak kettő készült el a filozófiai és a fiziológiai, a filozófiai rész azonban a karteziánus eszmerendszer rövid összefoglalása. A tüdőbetegséggel (*asztkór*) vívott embertelen küzdelemben 1659 utolsó napjáról az új évre virradóan elhunyt az az ember „akinél a tanításban nagy földön mása nem volt, kivált, ha az ország csendességben maradhatott volna”³³.

Narratio Petri Bodi

Bod Péter 1712. február 22-én született Felsőcsernátonban, székely nemesi családban³⁴. Alapfokú tanulmányait szülőfaluja református iskolájában kezdte el 1718-ban, ám nemsokára a nagy ínség miatt kénytelen volt felfüggeszteni iskoláit, sőt az ínséget követő pestisjárvány elvitte édesapját és négy testvére közül kettőt is. Az árván maradt gyermekeknek az özvegy édesanya nemsokára új támaszt talált nemes *Végh János*, tekintélyes helyi polgár személyében. Az 1719-es évben Bod Péter újra iskolába járhatott, bár mostohaapja inkább mezei munkára fogta, vagy marhákat őriztetett az éles elméjű fiúval. A mai hatosztályos gimnáziumnak megfelelő nagyenyedi református kollégiumba 1724-ben iratkozott be, a 3. osztályban a nagy tudású zágoni *Aranka György* volt a tanítója. A kollégium elvégzése után 1729–31-ben a felsőbányai református fiúiskola tanítójává nevezték ki *Vásárhelyi Györggyel* és *Némethi Istvánnal*. Az igazság az, hogy tulajdonképpen csak segédtanító volt, akinek feladata a tanulók tanításában való „segédkezés”, s elsősorban keleti (főleg héber) nyelvet tanult, és bővítette latin, ill. görög nyelvi ismereteit. Nem tudjuk hogy

miért, de tény az, hogy 1732-ben lemondott tanítói állásáról, elhatározta, hogy pap lesz. Visszatért hát Nagyenyedre, hogy elkezdje teológiai tanulmányait *Vásárhelyi Tőke Istvánnál* és *Szigeti Gyula Istvánnál*. A tehetséges ifjú igen-igen nagy szegénységben élt, anyagi helyzetében csak 1733-ban történt jelentős javulás, amikor a kollégium újonnan kinevezett gazdatisztje (*provisor*), *Túri Mihály* megbízta fiának, *Túri Sámuelnek* a taníttatásával. Túri teljes ellátásban részesítette, sőt *gr. Bethlen Kata* is felfigyelt a nagy tehetséget eláruló fiatalemberre: segélyben támogatta *Bod Pétert*. Tanulmányai befejezése után a főiskola könyvtárosává nevezték ki, valószínűleg ekkor bízhatták meg a könyvtár katalógizálásával is. Egy év múlva, 1737-ben a héber nyelv segédtanárává léptették elő, a nagyenyedi kollégiumban ő volt a héber nyelv első tanára.

Szigeti Gyula István püspököt és még hat református hitű erdélyi főurat 1738. március 29-én letartóztatták. Valamennyiüket *Rákóczi Józseffel* való titkos szövetkezéssel gyanúsították, s bár 1739. január 15-én szabadon bocsátották őket, ez a meghurcolás mélyen megrázta *Bod Pétert*, a héber nyelv frissen kinevezett, fiatal tanárát. Első művét ez a vallási meghurcoltatás inspirálta, *Kösziklán épült ház ostroma* címmel lefordította ugyanis *Kocsi Csergő Bálint* latin nyelven írott *opusát*³⁵. A könyv a protestáns papok elítélését, kínoztatását és gályarabságát beszéli el. Időközben *Bod Pétert* meghívták a szászvárosi református algimnázium igazgatójának, ő azonban nem fogadta el ezt a megiszteltetést, inkább külföldön kívánt továbbtanulni. Elnyerte *Bethlen Kata* rokonszenvét, aki őt és *Berzetei Józsefet* is ösztöndíjjal (*stipendium*) támogatta leydeni felsőfokú tanulmányaiban. 1740–43-ban tanult Leydenben³⁶, a kor egyik legkiválóbb református akadémiáján, itt szerezte meg azt a roppant méretű enciklopédikus ismeretet, amellyel szinte minden tudományban járatos lett³⁷. *Bod Péter* azonban nemcsak tanult, hanem gyűjtött is. Bár Enyeden elsősorban a kollégium hébertanára volt, de tovább-

ra is gondozta a könyvtárat (*bibliotékárius*). Leydenben kezdte el gyűjteni az egyháztörténeti könyveket, ezzel párhuzamosan itt kezdte el *enciklopédikus tudását* rendszerezni is. Feljegyzések szerint hét mázsza könyvvel tért haza Hollandiából!

Hazatérése után *gr. Bethlen Kata*, a református hitet elszántan védő nagyasszony³⁸ kinevezte udvari lelkészének, egyúttal megbízta könyvtárának őrzésével, gyarapításával, ill. katalógusának elkészítésével is. 1744. június 15-én a nagybaconi közzsínaton „papi vizsgálatra” (*egzámen*) hívták be, a sikeres vizsgálat után 1744. június 17-én református lelkésznek felavattott. *Bod Péter* minden nap reggeli és „estvéli” istentiszteletet tartott, vasárnaponként pedig kétszer is egyházi beszédet mondott. Természetesen kötelessége volt az egyházi temetéseken való részvétel és a temetői emlékbeszédek tartása is. *Bod Péter* irodalmi munkássága tulajdonképpen *Bethlen Kata* könyvtárának feldolgozásával kezdődött, majd 1746-ban a grófnő által alapított homoródhévízi ref. egyházközség lelképásztorává nevezték ki³⁹. Szintén 1746-ban a grófnő buzdítására írta meg az első magyar nyelvű „leksikont” (*Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon*, Kolozsvár, 1746). A mű a szentírásban előforduló „példázásokat, ábrázolásokat, hasonlatosságokat és egyéb némely nehéz dolgokat” kívánta megvilágosítani. A magyar nyelven készült munkát a kortársak nagy elismeréssel fogadták, jótevője, *Bethlen Kata* saját költségén adatta ki. A sikeren felbuzdulva nem sokkal később megjelentette *A Szent Bibliának históriáját* (Szeben, 1748) is. Miután *Bod Péter* rendszeresen megfordult a homoródhévízi *Bethlen-palotában*, nemsokára megismerkedett a kor legismertebb erdélyi protestáns személyiségeivel, elsősorban *Cserey Mihállyal* és *Ráday Gedeonnal*.

Az 1749-es év nagy változásokat hozott *Bod Péter* életében. A gyulafehérvári egyházmegyéhez tartozó magyarigeni gyülekezet vezetője, a 45 éven át ott szorgoló, tekintélyes *Pelsőczy János* elhalálozott.

Utódjául eredetileg *Csejdi András Miklós*, bethlenszentmiklósi lelkipásztort neveztek ki, ám Csejdi végül nem vállalta el a megbízást. Bod Pétert neveztek ki Magyarigen lelkipásztorává, amit az ekkor már egyre ismertebb nevet szerző író nagy lelkifurdalások után vállalt csak el. Hosszasan beszélt Bethlen Katával, s miután a grófnő meggyőzte Bodot, hogy nem tartja hálátlanságnak, hogy elhagyja a hévízi udvart, elvállalta a felettebb megtisztelő felkérést. Bod Péter haláláig Magyarigenben dolgozott, továbbra is kapcsolatban állt Bethlen Katával és sűrűn levelezett Ráday Gedeonnal, Cserey Mihállyal és gr. *Teleki László*val. A Teleki családdal olyan jó volt a kapcsolata, hogy Teleki László fiát, a 16 éves *Teleki Józsefet* 1753-ban Bod Péterhez küldte taníttatni Magyarigenbe. Magyarigeni lelkészsége első tíz évében szinte semmilyen műve sem jelent meg. Ez azonban nem azt jelentette, hogy református lelkészi munkája mellett nem jutott másra ideje. Rendszeresen szerepelt a zsinatokon, pl. 1755. június 15-én a dévai közzsinaton a református egyház szertartásairól tartott híres beszédet. Még ugyanebben az évben, *Técsi Sámuel* halála után felkínálták számára a marosvásárhelyi kollégium teológiai tanzékekének vezetését, ill. a kollégium igazgatói posztját, ám ő egyiket sem fogadta el. Közéleti szereplése mellett leveleiből az is kitűnik, hogy szinte erőn felül dolgozik, hogy összegyűjtse a Bethlen-könyvtár⁴⁰ számára még hiányzó műveket. Összeállította Bethlen Kata grófnő könyveinek lajstromát, „amelyek azonban a lajstromban nem találtattak... maga jegyzéseiből leíratta”. Különös figyelmet érdemel az 1756. szeptember 20-án kelt, Ráday Gedeonhoz írt levele⁴¹. Bod Péter ebben felvetette egy Magyar Tudós Társaság megalapítását. Az ötlet teljesen kézenfekvő, hisz Bod ismerte a kor legjelentősebb személyiségeit, folyamatosan gyűjtötte a könyvtár számára a legjelentősebb magyar nyelvű munkákat. Természetesnek tűnik, hogy azok akik egymással leveleznek, akár szorosabb baráti, vagy szakmai (tudományos) kapcsolatokra is vágnak,

ehhez pedig egy társaság keretei tűnnek a legmegfelelőbbnek. Sokkal érdekesebb azonban, hogy Bod Péter nemcsak egy Magyar Tudós Társaságot kívánt létrehozni, hanem azt is javasolta, hogy gyűjtésük össze a korabeli magyar nyelvtanokat (*grammatika*), s az eddigi sokféle nyelvtanokból csináljanak egy egységes jót. Továbbá azt is kívánta, hogy gyűjtésük össze az eddigi összes magyar nyelvű históriát és verseket, s adják ki őket újra. Vagyis Bod Péter a magyar nyelv védelmére felállítandó tudományos intézetet szeretett volna megszervezni, amelynek egyik legfontosabb feladata egy egységes magyar nyelvtan, ill. egy egységes magyar nyelven megírandó magyar história lett volna!

A gyulafehérvári egyházmegye 1758. január 31-én az elhunyt *Fái János* helyébe egyházmegyei jegyzővé választotta, később, 1760-ban közfőjegyzővé jelölték. Jegyzőként elsősorban *egyházfenyítéki*, házassági és válási ügyekkel foglalkozott. Ez újabb kihívást jelentett számára, elmélyedt tehát az egyházi jogban, s az eddig magyar nyelven író Bod Péter könyvészeti művei két latin nyelvű egyházi jogi művel bővültek: *Judicaria fori ecclesiastici praxis* (Szeben, 1757) és *Synopsis juris connubialis* (Szeben, 1763). Jótévedője, a reformátusokat oltalmazó nagyszony, gr. Bethlen Kata 1759. július 29-én elhunyt. Temetésén az őszintén megrendült Bod Péter prédikált, emlékbeszéde *Tiszta, fényes, drága bíbor* címmel Kolozsvárt jelent meg (1762). Hálája jeléül megírta versekbe szedett életrajzát is (*Néhai méltóságos gróf bethleni Bethlen Kata asszony ő nagysága világi életének s boldog megoszlatatásának versekbe foglaltatása*, 1762). Bethlen Kata halála után, Bod Péter is sokat betegeskedett: kelések, fekélyek lepték el testét, máskor meg arca és nyaka is bedagadt. A sokat szenvedő ember az algyógyi fürdőben keresett enyhülést, ahol új barátokra is szert tett. Megismerkedett br. *Szentkereszti Sámuel*el, gr. *Kuun László*val, *Szilágyi Sámuel*el. Az undok betegségek azonban percnyi pihenésre sem hátráltatták. A rendszerező, enciklopédikus elme

újabb magyar nyelvű művekkel gyarapította munkásságát. 1760-ban megjelent a *Szent Hilárius*⁴², amelyet vallásérkölcsi műnek szánt, s nemsokára az egyik legkedveltebb olvasókönyv lett. Külön figyelmet érdemel azonban a könyv bevezető része, amely az addig megismert világi (prózai) műveket próbálja felosztani. Bod Péter megkülönböztet valóságos históriákat, költött históriákat, költött beszédek (fabulák), példabeszédek, éles, elmés, szürös beszélgetéseket (*satirák*), időtöltésre intézett könyveket. Végül megjegyzi, hogy eme kis könyvet „számláljad abba a rendbe, amelybe tenéked tetszik”. A Hilárius legfőbb forrása Johann Heidfeld műve, a *Sphinx theologico-philosophica* (1600) című találós mesekönyve és a híres lőcsei *Mesés könyvecske* (1629) volt. A műfaj a német címből is kitalálható: Bod Péter újabb típusú enciklopédiát készített, a Biblia anyagát fogalomkörök szerint csoportosító vallásos rejtvénykönyvet, világi formában. A *Szent Heortokrátés*⁴³ rendező elve kronológikus. A mű a római katolikus egyház ünnepeit és a naptárba felvett szentek rövid történetét sorolja el, külön megemlékezve a szentéletű magyarok működéséről. A naptár mintájául egy svájci papnak, *Hospinianusnak* a keresztény ünnepnapok eredetét tárgyaló könyve szolgált. A szintén 1760-ban megjelent *Az Isten vitélő anyaszentegyháza állapotjának rövid históriája* (Basel, 1760) pedig az első magyar nyelven megírt protestáns egyháztörténet. Egyháztörténetében ismét megemlítette egy Magyar Tudós Társaság megalapításának szükségességét, mert tartott attól, hogy „közel van a magyar nyelv a megzavarodáshoz és az abból következő végső romláshoz”. Utolsó nagy műve, a *Magyar Athenas* előzményének tekinthető 1766-ban kiadott *Smirnai Szent Polikárpus*⁴⁴, amely 26 erdélyi református püspök életrajzát foglalta össze. Bod Péter legutolsó és legismertebb műve a *Magyar Athenas*⁴⁵, amely a magyar tudósok első számbavétele. A munka műfaja lexikon, de látni fogjuk a szó ekkor még nem rendelkezett a mai jelentésével. Bod Péter

összegyűjtötte kora legismertebb munkáit, s célul tűzte ki, hogy ezen szerzők egy tudós társaságot alkossanak. A tudós társaságot nem sikerült létrehozni, kortárs és elhalt tudósok *virtuális akadémiaja* azonban megvalósult a Magyar Athenas lapjain⁴⁶. Egyházi pályafutásának csúcsa 1767, amikor a kézdivásárhelyi zsinaton egyházkerületi főjegyzővé (*generalis notarius*) választották meg. Életének utolsó éveiben Bod Péter súlyosan megbetegedett, állandó fej-, mell- és szemfájással, hurutos megbetegedésekkel, továbbá teste gyakori erőtlenségével küzdött⁴⁷. 1768 áprilisában újabb megpróbáltatás érte: szőlőjében egy éles fanyelű késsel (*kacor*) bal kezét erősen megvágta. Hiába kötötte el a sebet, a vért órákon át nem tudta csillapítani. Miután nagy nehezen meggyógyult, még heteken át ágyban fektet. Állapotát csak súlyosbították a Magyar Athenással kapcsolatos nyugtalanító hírek. Névtelen feljelentés érkezett ugyanis az udvarba, hogy a református tanárok az iskolákban és a lelkipásztorok a templomokban a római katolikus vallás hitcikkei ellen „támadtanak”. Olyan könyveket írnak és terjesztenek, amelyek a katolikus vallást és az uralkodóházat bántalmazták, példaként elsősorban Bod Péter művei említettek meg, legfőképpen a Magyar Athenas, amelyikben számos katolikus szerző gyaláztatik. Az 1768. november 24-ei erdélyi fő kormányzatói leirat megparancsolta, hogy a reformátusok saját hitelveiket csak saját iskoláikban ismertethetik. A leirat egyúttal elrendelte több református könyv, köztük Bod Péter Smirnai Szent Polikárpusának és Magyar Athenasának betiltását. Kortársak véleménye szerint, elsősorban Bod művei idézték elő a könyvvizsgálat életbeléptetését Erdélyben, Bod Péter ugyanis rendkívül hevesen védelmezte a kálvini szellemet. A szakadatlan munka, 1768. évi szerencsétlensége, továbbá könyvei meghurcoltatása erősen megtámadta amúgy is gyenge szervezetét. Az enciklopédikus tudású, „református” hitvédő magyarigeni bástya 1769. március 2-án kidőlt⁴⁸.

Argumentatio 2.

Multorum corpora honorari in terris; quorum animae torquentur (Sokaknak lelke gyötrettetik a pokolban, kiknek teste tiszteltetik a Földön) (*Augustinus*)⁴⁹

Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon⁵⁰

Érdekes módon az első magyar nyelvű enciklopédia nem volt enciklopédia, s az első magyar nyelvű lexikon sem volt lexikon. Apáczai műve, mint fentebb láthattuk a kor ismereteit összefoglaló pedagógiai segédkönyv, Bod Péter első műve pedig egy bibliai szótár volt. A lexikon szó mai értelmében ‘valamilyen logikai rendben, általában betűrendben összeszedett egyetemes, vagy szakmai ismeretárát’ jelent. A szó etimológiailag a latin *lego* ‘beszél, szavakat mond’, ill. a *legis* ‘beszéd’ szóval függ össze, sőt az ige eredeti jelentése ‘összegyűjt, összeszed’ és ‘kiszemel, kiválaszt’ volt. Nyilván, ha valaki valamilyen rendben kiválasztja és összegyűjti a szavakat, az előbb-utóbb szépen fog beszélni. A szép beszédet pedig elősegíti, ha kigyűjtjük, kiválogatjuk a megfelelő szavakat. Vagyis az első „lexikonok” szószedetek, szótárak, ‘elrendezett szavak’ voltak, a lexikon szó még sokáig ‘szótárát’ és nem ‘ismeretárát’ jelentett.

Bod Péter pedig a Szentírás könnyebb megértésére szolgáló művet állított össze. Az első magyar „leksikon” (az egyszerűség kedvéért, a továbbiakban hívjuk így!) közvetlen előzménye *Kőrösi Mihály: Az új testámentumra mutató tábla* c. műve volt (1739). Kőrösi az Újszövetségben található „majd minden dolgokat” (közel ezer szót és kifejezést) betűrendben csoportosította. Kőrösi azonban minden magyarázat nélkül csak azt a célt tartotta szem előtt, hogy műve nagy könnyebbségül szolgáljon az olvasónak, aki a szent könyveket forgatni kívánta. Vagyis Kőrösi csak tájékoztatni, segítséget

nyújtani kívánt, Bod Péter viszont magyarázni, kifejezni és megvilágosítani akarta a bibliai példabeszédeket. A „leksikon” 657 betűrendbe szedett bibliai kifejezést magyarázott, megmutatva a rájuk vonatkozó paralelhelyeket is.

A leksikon szavai lehetnek: példázolások (*typus*), ábrázolások (*emblema*), jelek és jegyek (*symbolum et signum*), hasonlatok (*comparatio*), továbbá szerepelnek még a kötetben szent helyek (*loca sacra*) és szent idők (*tempora sacra*). A példázolások (*typus*) elsősorban ószövetségiek, s az isten parancsolatából történt dolgokat magyarázzák az eljövendő (az újszövetség) szempontjából. Pl. az Áron címző példázolta Krisztust, aki Istentől választott a főpapságra és „bizonyos csodatételek által kimutatott igaz közbenjárónak lenni”. A példázoló mindig kisebb a példázoltnál, aki gyakran Jézus Krisztus, s aki senkinek példázolója nem lehet: Krisztus nem példázolat, hanem példa (*exemplum*). Ebből az is következik, hogy példázoló dolgok csak addig történtek, míg „Krisztus az időnek teljességében előjövén, betöltötte azokat, amelyek eleitől fogva megígértettek”. Az ábrázolások a dolgok között való hasonlóságokat mutatta be. A leksikon előbb megmagyarázza a szót (szótár!), majd kifejti, hogy azzal a szóval mit lehet „ábrázoltatni”. A záporosó szó tehát azt jelenti, hogy az eső nagy bőséggel hull a földre. Ez jelentheti egyrészt Isten kegyelmét, mert „mint a záporosó hirtelen áztatja meg a földet, úgy az Isten kegyelme is hirtelen tölti el az ember szívét”. A szó azonban jelenthet hirtelen jött, nagy nyomorúságot is, mert „miképpen a záporosó váratlan jó el, nagy hirtelenséggel, úgy szokta elborítani a nyomorúság is az embereket”. A jel, vagy jegy olyan dolog, amely által valamely tett vagy dolog megismertetik, ill. az más, egyéb dologtól megkülönböztetik. Az ital szó jegyzi egyrészt Krisztusnak véré, s vére által szerzett érdemét, mely a Krisztus „igazságát szomjúhozó lelkeket megöntözi”, másrészt jegyzi Istennek beszédét, „mely megéleszti a bűn miatt megszáradott lelkeket”. A ha-

sonlatokkal valamilyen tulajdonságot magyaráz. Az Ábrahám címszó Isten választott népéről szóló hasonlat. A népnek az Isten sok ígéretet tett, a nép megsokasítatik, „Ábrahám magvában pedig ... megáldatnak a föld minden nemzetségei”. A szent helyek (loca sacra) a Bibliában előfordult legfontosabb földrajzi nevek magyarázatai és példázolatai (pl. Kánaán), a szent idők, pedig a meghatározott rendszerességgel visszatérő idők (pl. ünnepek) magyarázatai.

Az első magyar „leksikon” a szótár és egy különleges művelődéstörténeti könyv sajátos keveréke. Bod Péter kigyűjtötte a legfontosabb bibliai szavakat és kifejezéseket, megmagyarázta a szavak jelentését, felismerte a szentírásban levő frazeológiák jelentőségét („a szólások formáit tulajdonképpen érteni nem lehet ... a magyarázatok által azonban könnyebben észrevehető”). A „leksikon” mégis több mint egy szótár, mert a szavak magyarázatához kis *historiai* magyarázatot is közölt, ill. a címszavakhoz hozzáfűzte saját protestáns értelmezéseit.

Argumentatio 3.

Si laudaveris parcus, si culpaveris nimius fuisse dicaris: quamvis illud plenissime, hoc resticrissime feceris (A dicséretben fukarnak, a hibáztatásban túlzónak fognak mondani akkor is, ha az előbbiben bőkezűen, az utóbbiban roppant tartózkodóan jártál el.) (Plinius)⁵¹

Magyar Athenas⁵²

Bod Péter életében először megjelent műve a „leksikon” volt, utoljára kiadott könyve pedig a *Magyar Athenas*. Akár szimbolikus is lehet, hogy ez a hihetetlenül gazdag életmű az első magyar nyelvű „leksikkal” kezdődik és a magyar szellemi életet teljességre törekvően bemutatni kívánt életrajzi lexikkal zárul.

Az első magyar nyelvű életrajzi lexikont természetesen megelőzték latin nyelvű kísérletek. *Czvittinger Dávid Specimenje*⁵³ 296 híres magyar emberről (köztük királyokról, fejedelmekről, egyéb államférfiakról) emlékezik meg, *Rotarides Mihály Prolegomenája*⁵⁴ pedig a magyar tudomány, művészetek és irodalom jeleivel foglalkozik. Czvittingert és Rotaridest is az vezérelte, hogy a magyar szellemi életet a maga teljességében mutassa be. Minden nemzetnek vannak férfiai, akik az írók neveit, életét és műveit összegyűjtötték és kiadták, csak Magyarországon nem akadt még erre vállalkozó. Czvittingert elsősorban a kortárs *Jakob Friedrich Reimmann* egyetemes irodalomtörténetének⁵⁵ megállapítása irritálta. Reimmann ugyanis azt állította, hogy nem tud magyarországi írókkal foglalkozó könyvről. Nem is hiszi, hogy valaha illet írni is lehetne, mert a magyarok természetüknél fogva többre becsülnek egy jó lovat vagy egy fényes kardot, mint egy érdekes könyvet. Czvittinger azért adta művének a *Specimen* címet, mert szerette volna bebizonyítani, hogy a magyar írók is vannak olyan jelentősek, mint a külföldiek. Rotaridest is elsősorban a nemzeti becsület vezérelte, nem tűrte, hogy a külföldnek tudatlanságból és rosszakaratból származó helytelen ítélete döntsön a magyar nemzetéről. Míg a *specimen* szó ‘bizonyítékot’ jelent, addig a *prolegomena* ‘bevezetést, előzetes tudnivalókat’. Vagyis mind Czvittingert, mind Rotaridest egy „hungarus-öntudat” és egy nemzeti öngazolás vezette arra, hogy a külföld számára latin (*deákus*) nyelven összeállítsa a legfontosabb magyarországi művek jegyzékét kiegészítve a szerzők életrajzi adataival.

Bod Péter – aki ismerte mindkét művet – azonban részletesebb és magyar nyelvű életrajzokat kívánt írni. Láttuk, hogy évtizedek óta gyűjtötte a könyveket, rendszerezte és rendezgette az enyedi kollégiumi könyvtárat, ill. Bethlen Kata udvari bibliotékáját, elkészítve mindkét (később a nagyszony halála után eggyé váló) téka katalógusát (*lajstrom*).

Bod Péter nem kevés „szorgalmatossággal” összegyűjtötte mindazokat a forrásokat, amelyek az ő korában még fellelhetőek voltak. A Czvittinger és Rotarides által leírt könyvek, valamint az általa vezetett naplója (*diárium*) alapján szemlátomást gyarapodó Bethlen Kata könyvtárában fellelhető munkák voltak a Magyar Athenas alapforrásai. A vállalkozás teljesebbé tétele érdekében levelezésbe kezdett Cserey Mihállyal, Sinai Miklóssal, Veresmarti Sámuellel, Veszprémi Istvánnal. Különösen jelentősek a gr. Ráday Gedeonnal váltott levelei. A kor másik nagy könyvgyűjtőjét szintén az a vágy hajtotta, hogy összegyűjtse a magyar irodalom műveit, s amikor megismerte Bod Péter elképzeléseit, önzetlenül felajánlotta segítségét a magyarigeni tudós férfinak. Nem véletlenül írunk tudós szót, hisz Bod elsősorban az Erdélyben és Magyarországon élt tudós embereket akarta „előszámláltatni”, s közülük is elsősorban csak azokat, akik valamilyen írást maguk után hagytak⁵⁶. Azoknak az írásait „szedegette össze”, akik nagy ékességére voltak a magyar nemzetnek, bár előfordult, hogy idegen országban éltek, mégis magyarnak tartattak. A mű nem ‘bizonyíték’, nem ‘bevezetés’, hanem maga az Athenas. Bod ugyanis művének az Athenas címet adta, „mert Athenasban laktanak régen a bölcs emberek, akik Görögországban nevezetesek voltak. Egybehívtam én is [mindazokat] akik Magyarországon s Erdélyben voltak, hogy csináljanak egy Athenast...”⁵⁷.

A Magyar Athenas 528 írot és 55 névtelenül (*nevtelen könyvek*) megjelent művet ismertet. Külön érdekesség, hogy néhány tudósnő is helyet kap a gyűjteményben, a már sokszor említett Bethlen Katán kívül *Dániel Polyxéna* és *Petrőczy Kata Szidónia*. Az egyes írókat betűrendben ismerteti oly módon, hogy először az író életrajzát közli, majd művei következnek, megjelenésük éve szerint. Bár mai lexicográfiai és filológiai precizitást anakronizmus lenne elvárni egy 18. századi kiadványtól, Bod Péter mégis felismerte a mai példamutató közlési fe-

gyelmet (alapadatsor+életrajz+értékelés+művek) és ezt a módszert (*metódus*) igyekezett valamennyi címszaván végigvinni. Bod Péter azonban nem csak adatokat gyűjtő és közlő *pennás ember* volt, mint ahogy a Magyar Athenas sem csak életrajzi lexikon. A nagy tudású székely pap szinte minden szócikkét igyekezett személyes véleményével kiegészíteni, *Szerb Antal* szerint művének báját épp anekdotikus anyaga adja meg⁵⁸. Mivel a legtöbb szerzőjének könyve Bethlen Kata könyvtárában is helyet kapott, vagy ha nem, hát más úton-módon Bod kezébe került a könyv (s azt ő illő módon el is olvasta) óhatatlanul is hozzáfűzte megjegyzéseit. Vitatkozott a szerzővel, dicsérte, avagy elmarasztalta az írást, bizony még az is megesett, hogy – *horribile dictu!* – ócsárolta a neki nem tetsző pápistát (*pápahitű*). A Magyar Athenas bájos anekdotái, vagy harsogó ítéletei miatt a művet nemcsak az első életrajzi lexikonnak, de az első magyar irodalomtörténeti műnek is tarthatjuk. Ami azonban egy irodalomtörténeti írásban erény, az nem feltétlenül az egy „sine ira et studio” lexikonnál. A mű előszavában arról biztosítja az olvasót, hogy a könyvből vallására nézve nem marad ki senki sem. Nos ha ez így is van, a Habsburgok protestánsellenességét többször, személyesen is megtapasztaló, harcos kálvinista pap nem mindig tudott felülkerekedni elfogultságán. Katolikus szerzőről ritkán mond jót, az ilyen szerzőt „fene ette lelkiismeretű rozsdás írónak”, művét pedig „ördög epéjébe mártott penna gyümölcsének” nevezi. Olyan munka is volt, amiről azt írta, hogy „mind betűje, mind papirosa ennek igen szép, kár volt, hogy a könyv hasznosabbra nem fordított”. A protestánsokról sokszor valóságos apológiát ír, *Bethlen Miklóst* ő nevezte el az erdélyi Szolónnak, míg *Pápai Páriz Ferencnek* és *Misztótfalusi Kis Miklósnak* az utókor nevében először ő szolgáltattott elégtételt⁵⁹. Mivel a kora jellemző enciklopédikus módon, elsősorban a tudományok képviselőit kívánta számba venni (Athenas!), nem lepődhetünk meg azon, hogy a tudós

Balsaráti Vitus Jánosról kétszer annyit ír, mint az alfabetikus rendben rögtön előtte szereplő *Balassa Bálín*ről. Balassa ugyan híres-nevezetes vitéz úr volt, de csak a versszerzésben volt igen hatalmas! Bod Péter a Magyar Athenásban azt is elárulja, hogy közel húsz évig gyűjtötte lexikonja anyagát. Vagyis rögtön a „leksikon” munkálatainak befejezése (1746) után hozzálátott a Magyar Athenáshoz, és azt szinte haláláig javígtatta, pontosította. Életpályája tehát átível „leksikontól” lexikonig.

Reputatio

Apáczai kora tudományosságát igyekezett a karteziánus ismeretelmélet szerint a tanuló ifjúság számára összefoglalni. Bod Péter Magyar Athenasában elsősorban 16–18. századi tudós-szerzők életútját követte nyomon. Apáczai enciklopédikussága a tudományok összességét felvonultató általános tankönyvet eredményezett. Bod Péter Magyar Athenasának enciklopédikussága a magyar tudós seregek „előszámláztatását” és egy virtuális tudós társaság megteremtését jelentette. Mindketten munkásságukban tétova kísérletet tettek a magyar tudományos nyelv megeremtésére, sőt számos új fogalmat és kifejezést is alkottak. Igyekeztem bizonyítani, hogy a gyakran használt, ma is jól ismert fogalmak a 17–18. században nem azt jelentették mint manapság. Az ‘enciklopédia’ és a ‘lexikon’ fogalmak nyelvi bizonytalansága (*amabilis confusio*) azonban semmit sem von le a két tudós „reformáta” férfiú érdeméből, akik ha nem is egyesült erővel (*viribus unitis*) de külön-külön megalkották az első magyar nyelvű ismerettárakat:

... *proinde occupantibus locum faveo, ego vero et posteris, quos scio nobiscum decertaturos, sicut ipsi fecimus cum prioribus* (... megbecsülöm azokat akik negelöztek, de a magam részéről azokat is, akik utánam jönnek. Mert tudom, hogy ezek ugyanúgy fognak versengni velünk, mint mi az elődökkel.)⁶⁰

Jegyzetek

1. Apáczai családnevének három alakja ismert a Csere, a Cseri és a Cserius. Az ismert okiratai szerint, vagyis az 1650. évi utrechti, az 1651. évi harderwijki egyetemi és az 1651. évi házassági anyakönyvben Csere változatban szerepelt. A leydeni akadémia a kornak megfelelő humanista (latin) névváltozatot, a Cheriust őrzi. A Cseri alakot Szilágyi Sándor történész honosította meg a latin név visszamagyarításából. A névvel kapcsolatban ld. még FÁBIÁN Ernő: Apáczai Csere János. Kismonográfia. Kolozsvár, 1975. Apáczai életéről még BÁN Imre: Apáczai Csere János. Monográfia. Bp., 1958; új kiad. Bp., 2003. Az életrajzot a fenti két munka alapján állítottam össze.
2. APÁCZAI CSERE János: Magyar Encyclopaedia. Új kiad. Bp., 1959, 75. p.
3. ALSTEDIUS [Alsted, Johann Heinrich]: Scientiam omnium encyclopaedia septem tomis distincta. Herborniae Nassoviorum, 1630; ill. Rudimenta linguae hebraicae et chaldaicae. Alba Juliae, 1635.
4. Apáczai idejében a kortársak Hollandia helyett Megegyezett Belgiumnak (*Foederatum Belgium*) nevezték az 1579-ben hét észak-németalföldi tartomány által létrehozott Utrechti Uniót, ill. az 1584-ben Spanyolországtól végleg elszakadt, fejlett északi területeket. A hét észak-németalföldi tartomány: Holland, Seeland (Zeeland), Utrecht, Geldern (Gelgerland), Friesland, Overijssel, Groningen. A legfejlettebb északi tartományról, Hollandról elnevezett Hollandia országnév csak később vált általánossá. Még Bod Péter is Magyar Athenasában „belgyiomi akadémiaikat” említi Apáczai tanulmányaival kapcsolatban. In: BOD Péter: Magyar Athenas. Új kiad. Bp., 1982. 258. p.
5. A coccejanizmusról ld. ZOVÁNYI Jenő: A coccejanismus története. Bp., 1890.
6. APÁCZAI: Introductio ad philologiam sacram. Ultrajecti, 1650. Ez Apáczai első, írásban megjelent műve.
7. Apáczai doktori értekezésének címe: De primi hominis apostasia. Harderwijk, 1651; hasonmás kiad. Arató Ferenc tanulmányával Bp., 1976. Apáczai monográfusa, Bán Imre megtalálta a disszertációnak Oxfordban fennmaradt egyetlen példányát.
8. BÁN Imre i.m. 137. p. és FÁBIÁN Ernő: i. m. 26. p.
9. Apáczai 1651. szeptember 30-án vette el nőül Aletta van der Maet utrechti polgárleányt.

10. Apáczain kívül még Szenci Molnár Albert nőült idegenben.
11. Új dolgoknak új nevet adni! APÁCZAI: Magyar Encyclopaedia, azaz minden igaz és hasznos böltsésségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra botsátása. [továbbiakban Magyar Encyclopaedia] Ultrajechti, 1653. Bevezetés. Kritikai kiad. Bp., 1959. 22. p.
12. uo. 20. p.
13. A pasoptron szó jelentése: ‘mindent áttekintő’, ‘mindennek tükrében’.
14. Magyar Encyclopaedia. Bevezetés. Kritikai kiad. Bp., 1959. 22. p.
15. A Magyar Encyclopaedia fejezetei: I. A tudományok kezdeteiről, II. A dolgoknak közönséges tekinteteiről és azoknak feltalátatásokról, III. A dolgoknak egybekötött tekinteteiről, IV. A dolgoknak megszámlálásáról, V. A mennyiségeknek megméréséről, V. toldalék: A testes dolgoknak módjaikról, VI. Az égi dolgokról, VII. A földi dolgokról, VIII. A csinálmányokról, IX. Az ekkéig megtörtént dolgokról, X. Az embereknek magaviseléséről, XI. Az Istenről és az ő dolgairól. A tervbe vett XII. (nyelvészeti rész) nem készült. el.
16. Nem is gondolnánk, hogy milyen bátor tett volt a kopernikuszi világgép hirdetése. Mind Luther, mind Kálvin szembefordult a heliocentrikus szemlélettel, sőt a protestáns ortodoxia még száz év múlva is tagadta ezt!
17. Magyar Encyclopaedia. VII. rész. 202 – 327. p.
18. HARVEY, William: Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus. Frankfurt, 1628. Harvey egyszerű mechanikai kísérletekkel – pl. a felületi vénák elszorításakor jelentkező periférikus pangással, a szívdobbanás és a pulzuslökés egyidejű működésével stb. – írta le a kis-, majd a nagyvérkört, végül a teljes keringést.
19. Nem véletlen, hogy a bolygók és a vér mozgására ugyanazt az igét használjuk: kering. A szó jelentése ‘meghatározott pályán, ill. folytonos áramlásban halad’
20. Magyar Encyclopaedia. Bevezetés. Itt derül ki az is, hogy Apáczai a latin, a görög, a héber nyelvek mellett még arameusul (arámi), káldeusul (szír) és arabul is írt és olvasott.
21. Pl. néhány új matematikai kifejezése: azonosság, egyenlőség, hasonlóság, középpont, tompaszög, hegyesszög, sík, görbe stb. Ld.: SZILY Kálmán: Apáczai Encyclopaediája matematikai és fizikai szempontból. In: Természettudományi Közöny, 1889, 242. füz. új kiadás: Természet Világa, 1994. jan. pótfüzet, 1 – 4.
22. Bod Péter írta a Magyar Athenasban Apáczairól: [Apáczai] „traktál mindenféle tudományokról rövideden; de nagy részin a deákul nem tudó olvasó, vagy ha deákul tud is, de a felsőbb tudományokban épülete nincsen nem érti, amit olvas magyarul. Mert sok magyar szótak újonnan csinált ... de azután mások nem követték, szüntelen való nyomorúságban lévén ez az ország.” In: BOD Péter: Magyar Athenas. Vál., sajtó alá rend. Torda István. Bp., 1982. 259. p.
23. GÁBOS Zoltán: Kiegészítések Szily Kálmán Apáczai-portréjához. In: Természet Világa, 1994. jan. pótfüzet, 4–8. p.
24. De studio sapientiae. Ultrajechti, 1655.
25. A vitairat sajnos elveszett, az ezzel kapcsolatos következtetéseket ld. BÁN Imre és FÁBIÁN Ernő: i. m.
26. Magyar Logikátska melyet a kicsindekek számára írt Apáczai János, egy, a tudomány dolgában megkívántatott tanáccsal egyetemben. Fejérvárott, 1654. Új kiad.: Magyar logikácska és egyéb írások. Sajtó alá rend. Szigeti József. Bukarest, 1975, 214 p.
27. Apáczai mindkettőnek a híve volt. A Magyar Encyclopédia IX. fejezetében (Az ekkéig megtörtént dolgokról) részletesen bizonyítja a presbiteriánus egyházak előnyeit. Magyar Encyclopédia i. m. 358–378. p.
28. APÁCZAI CSERE János válogatott munkái. Bukarest, 1965, 78–79. p.
29. A három elveszett, ill. töredékesen ismert munka: az Examen examinis, a Brevis pro Praesbiteriis Apologii, ill. a Hú elbeszélése annak az eseménynek, amely 1655. szeptember 24-én történt. Mindhárom műről FÁBIÁN Ernő: i. m. 89–90. p.
30. Oratio de summa scholarum necessitate, Claudiopoli, 1655. Új kiad. Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Bp., 1981. Ld. még: MÉSZÁROS István: Egy régi álom mai tanulságai. Apáczai erdélyi egyetem-terve, 1658-ból. Unió, 1991, 20–27. p.
31. Apáczai utolsó művei: Disputatio de mente humana. Varadini, 1658; Disputatio de politica ecclesiastica, Claudiopoli, 1658; Catechismus secundum dogmata Calvini, Amstelodami, 1658; De peccato originali, Claudiopoli, 1659. Apáczai további műveit ld.: Bölcsészeti dolgozatok. Szerk. Horváth Cyrill. Pest, 1867.
32. A Philosophia naturalis 4 könyvből állt volna. I.: De philosophia in genere; II.: De arithmetica; III.: De geomet-

- ria; IV. De physiologia. A 4 könyvből a II. és a III. nem készültetett már el.
33. BOD Péter: Magyar Athenas. Vál., sajtó alá rend. Torda István. Bp., 1982. 260. p.
34. Bod Péter apja felsőcsernátoni Bod Márton, Bod Tamás és Csípő Zsuzsanna fia, anyja Sólyom Eufrozina, Sólyom István és albisi Bod Anna leánya. A családnak a nemességet I. Rákóczi Györgytől Bod Péter nyerte el 1640. dec. 10-én Kolozsvárott. Bod Péter élete során kétszer házasodott: első felesége Enyedi Mária, akinek halála után, 1752-ben nőül vette Bányai Zsuzsannát. Bod Péter életéről ld.: MIKÓ Imre: Budapesti Szemle, 15. köt., 1862, 233–255. p.; 16. köt., 1862, 3–87. p.; SÁMUEL Aladár: Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei. Bp., 1899, 224 p. és Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái, Bp., 1913, [6], 122 l. Az életrajzot a fenti három munka alapján állítottam össze.
35. Narratio brevis de opressa libertate ecclesiarum Hungaricarum. (Utrecht, 1728). Bod Péter fordítása életében kéziratban maradt. A Kősziklán épült ház ostroma először csak 1866-ban jelent meg, Lipcsében. A Narratio volt Bod első műve, azonban csak fordítás volt, s ez kéziratban is maradt. Joggal tekinthető tehát a „leksikon” Bod első munkájának!
36. Bod Péter önéletírásában részletesen leírja egyetemi kalandjait, különösképpen az oda- és a visszautazás viszonyosságait: BOD Péter önéletírása. Kiadta Jancsó Elemér. Bp., 1940. továbbá BOD Péter: Magyar Athenas. Vál., sajtó alá rend.: Torda István. Bp., 1982. 9–79. p.
37. Még felsorolni is sok, hogy kik és milyen tudományokra tanították: Schultens Albert, az akadémia igazgatója keleti nyelvekre és héber régiségtanra, Knibbe Dávid aligazgató újszövetségi görög és héber régiségtanra, Schultens Jakab héber nyelvtanra, Honerth János egyháztörténetre, Vitriarius jogra, Gambous vegytanra, Lulofsius csillagászatra stb.
38. Gr. Bethlen Kata gr. Bethlen Sámuel, Küküllő vármegye főispánjának és Nagy Borbálának leánya. 1717. szept. 11-én férjhez ment gr. Haller László római katolikus főúrhoz, aki azonban 1722-ben meghalt. 1722. máj. 2-án újabb házasságot kötött gr. Teleki Józseffel, egy református vallású főúrral, a család Bethlen Kata első házasságából született két gyermekét református hitben nevelte. Az udvar azonban a Haller-rokonok nyomására erőszakkal elvette a két gyermeket az édesanyától, hogy a gyermekeket apja vallása után katolikus hitben taníttassák. Bethlen Kata második házasságából született mindhárom gyermeke meghalt, a kortársak a sokat szenvedett asszonyt ezért hívták Árva Bethlen
- Katának. Bod Péter és Bethlen Kata kapcsolatáról ld. MARKOS András: Bod Péter és Árva Bethlen Kata. In: Református Szemle, 1969, 339 – 357. p.
39. A homoródhévízi református egyházközséget Bethlen Kata alapította, aki saját költségén templomot és haranglábat építtetett, papot és kántortanítót fogadott. 1724 előtt a községet unitáriusok lakták, a község első református lelkipásztora Veress György volt, akit 1746-ban a feldobolyi gyülekezet vezetésével bíztak meg. Utódja lett Bod Péter.
40. Bod Péter szerint ilyen könyvtár magyar asszonynak még nem volt. A Magyar Athenásból azt is megtudjuk, hogy azt a „szép bibliotékát” még életében általadta a nagyenyedi kollégiumnak.
41. Bod Péter leveleit közli: BOD Péter: Magyar Athenas. Vál., sajtó alá rend.: Torda István. Bp., 1982. 459–484. p.
42. Szent Hilárius vagy szívet vidámító, elmét élesítő, kegyesre serkentő, rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok, melyek mind az hasznos időöltésre s mind az épületes tanúságra egybeszedegettetvén most ez harmadúttal feles bővítésekkel kibocsátattak B. P. által. Szeben, 1760. Valójában 1762-ben, majd „feles bővítésekkel” 1768-ban nyomtatták ki!
43. Szent Heortokrátés avagy a keresztyének között előforduló innepeknek és a rendes Kalendáriomban feljegyztetett szenteknek rövid históriájok, mely a szava bévehető hiteles írókból egybeszedegettetett és magyarra fordíttatott, közönséges haszonra intéztetett egy bujdosó magyar, Bod Péter által 1757. esztendőben. A mű a címe ellenére 1761-ben jelent meg.
44. Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek históriájok. Melyet ez ... sokszor tatár égette, török hammazta országnak kő-porai közül egybe-szedegettet Bod Péter Nagyenyed, 1766. Szent Polikárp élete a legrégebbi fennmaradt hiteles beszámoló egy keresztyén mártír haláláról, ez az első vértanuákta. Bod Péter nem véletlenül választotta műve címéül Szent Polikárpot, ő ugyanis a hitükért üldözést szenvedett protestánsok emlékét kívánta megörökíteni.
45. BOD Péter: Magyar Athenas. Avagy az Erdélyben és Magyarországnban élt tudós embereknek, nevezetesebben a kik valami, világ eleibe bocsátott írásk által esmératesekké lettek, s jó emlékezeteket fenhagyták, históriájok. Melyet sok esztendőök alatt, nem kevés szorgalmatossággal egybe-szedegettet, és az mostan élőknak, s ez-után következendők-

- nek tanúságokra, s jora-valo felszerkentésekre közönséggé tett, [Szeben] 1766, [28], 360, [10] p. Hasonmás kiad. Bp., 2003.
46. NÉMETH S. Katalin: A tudományszervező Bod Péter. In: *Confessio*, 1987, 67 – 70. p.
47. Bod Péter utolsó éveiről: Bod Péter önéletírása. In: *Bod Péter: Magyar Athenas. Vál., sajtó alá rend.: Torda István.* Bp., 1982. 73–74. p.
48. Mikó Imre i. m. szerint 1769. januárban halt meg, a másik monográfus, Sámuel Aladár szerint azonban csak holt hírért keltették. Halálának pontos napja március 2-a, bár a legtöbb lexikon március 3-át jelöli meg. Ld. még: LADÁNYI Sándor: *Bod Péter. 1712–1769.* In: *Református Egyház*, 1969, 78–80. p. Bodnár szerint Bod Péter öngyilkos lett: BODNÁR Zsigmond: *A magyar irodalom története.* Bp., 1891, 438. p.
49. Sokaknak lelke gyötrettetik a pokolban, kiknek teste tiszteltetik a Földön. Augustinust idézi Bod Péter: *Szent Heortokrátés. A szenteknek kánonizációjáról* in *Bod Péter: Magyar Athenas. Vál., sajtó alá rend.: Torda István.* Bp., 1982. 87. p.
50. Szent írás' értelmére vezérlő magyar leksikon, melyben a szent írásban elő-forduló példázolások (typusok) és ábrázolások (emblemák) lelki értelmeik szerént rövideden ki-világosítatnak; sok dolgok a 'sidó régiségekből ki-magyarázatnak: És így a szent írást isteni félelemmel érteni kívánó kegyes olvasók jó szándékjokban felsegíttetnek. Kolozsvár, 1746, [18] lev., 171 p., 1 t.
51. A dicséretben fukarnak, a hibáztatásban túlzónak fognak mondani akkor is, ha az előbbiben bőkezűen, az utóbbiban roppant tartózkodóan jártál el. (Plinius: *Levelek. 5. könyv.* 8. Fordította: Maróti Egon).
52. ld. a 45. jegyzetet
53. CZVITTINGER Dávid: *Specimen Hungariae Literatae.* Altdor, 1711. Czvittingerről ld. TARNAI Andor: *Egy magyarországi tudós külföldön. Czvittinger és a Specimen.* In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1993, 16–38. p.
54. ROTARIDES Mihály: *Prolegomena Historiae Hungaricae Literariae.* Lipsii, 1745.
55. REIMMANN, Jakob Friedrich: *Versuch einer Einleitung in die historiam literariam insgemein.* [s. 1.], 1708.
56. Kivételként azért megemlített néhányat, akiknek írására nem bukkant, de jó emlékezetük fennmaradt, ilyenek pl.:
 Abádi Benedek, Kendi Sándor, Mátyás király, Letenyey Pál stb.
57. Idézi NÉMETH S. Katalin i. m. 68. p.
58. Szerb Antalt és Bod Pétert Kovács Sándor Iván veti össze: KOVÁCS SÁNDOR Iván: „A régi humanisták áhítatos pletykálkodásukkal...” In.: *Írisz*, 2002. 1–2. sz.
59. Bod Péter adta ki Pápai Páriz Erdélyi féniksét, amely az európai hírű nyomdásznak szolgál elégtételül, s egyúttal összefoglalja a magyar nyomdászat addigi történetét is: Erdélyi féniks. Tótfalusi Kis Miklós, avagy profes. Pápai Páriz Ferentznek a könyvnyomtatás mesterségének találásáról és folytatásáról, a Tótfalusi Kis Miklós emlékezetére írott versei. Mellyeket mint az magyar-országi és erdélyi könyvnyomtató műhelyekre és könyvnyomtatókra, mind nevezetesen a Tótfalusi Kis Miklós életére s jó emlékezetére tartozó szükséges és emlékezetes dolgokkal bővítvén világ eleibe ujjobban ki-botsátani kívánt. [Nagyenyed], 1767, 54 p. Hasonmás kiad.: Bp., 2002.
60. ... megbecsülöm azokat, akik megelőztek, de a magam részéről azokat is, akik utánam jönnek. Mert tudom, hogy ezek ugyanúgy fognak versengeni velünk, mint mi az elődökkel. Apáczai: *Magyar Encyclopaedia.* Bevezetés. Kritikai kiad. Bp., 1959. 32. p.

Felhasznált fontosabb irodalom:

BÁN Imre: *Apáczai Csere János. Monográfia.* Bp., 1958; új kiad. Bp., 2003.

BELLÁGH Rózsa: *Bod Péter és a Magyar Athenas.* In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1984/85 [1992], 361–388. p.

BENKŐ Samu: *A magyarigeni Athenas.* In.: Benkő S.: *Sorsformáló értelem.* Bukarest, 1971, 54–68; és In: Benkő S.: *Haladás és megmaradás.* Bp., 1979, 177–192. p.

BODOSI Béla: *Comenius és Apáczai.* In: [Az] *Esterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Neveléstudomány és Pszichológia*, 1993, 95–107. p.

BUZOGÁNY Dezső: *Bod Péter. 1712–1769.* In: *Erdélyi református zsinatok végzései. 1606–1762.* Kolozsvár, 1999, 7–27. p.

CSÚRY Bálint: *Bod Péter Szent Hilariusának forrása.* In: *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1928, 99–116. p.

DÉZSI Lajos: *Bod Péter könyvtárának sorsa.* In: *Magyar Könyvszemle*, 1895, 191–192. p.

- FÁBIÁN Ernő: Apáczai Csere János. Kisonográfia. Kolozsvár, 1975.
- GÁBOS Zoltán: Kiegészítések Szily Kálmán Apáczai-portréjához. In: Természet Világa, 1994. jan. pótfüzet, 4–8. p.
- GYÁRFÁS Endre: Apáczai. Életrajzi regény. Bp., 1978, 298 p.
- GYENIS Vilmos: Adalékok Bod Péter munkáinak bibliográfiájához. Irodalomtörténeti Közlemények, 1961, 470–473. p.
- HAIMAN György: Bod Péter és a magyar nyomdászat. In: Haiman Gy.: A könyv műhelyében. Bp., 1979, 79–93. p.
- HEREPEI János: Bod Péter jegyzőkönyvecskéje. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1961, 64–68. p.
- HEREPEI János: Adalékok Bod Péter életrajzához. Irodalomtörténeti Közlemények, 1962, 341–343. p.
- HEREPEI János: Apáczai Csere János és kortársai. Bp.; Szeged, 1966.
- JANKOVICH József: Apáczai Hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Szegediensis, 1981.
- HINTS Miklós–DEMETER V. János–LŐWEY Dániel: Magyarigen és Bod Péter emléke. In: Honismeret, 1991, 32–36. p.
- LADÁNYI Sándor: Bod Péter. 1712–1769. In: Református Egyház, 1969, 78–80. p.
- LUKINICH Imre: A magyar bibliográfiaírás első kísérletei. In: Magyar Könyvszemle, 1925, 6–18. p.
- MARKOS András: Bod Péter és Árva Bethlen Kata. In: Református Szemle, 1969, 339–357. p.
- MÉSZÁROS István: Egy régi álom mai tanulságai. Apáczai erdélyi egyetem-terve 1658-ból. In: Unió, 1991, 20–27. p.
- MIKÓ Imre: Bod Péter élete és munkái. In: Budapesti Szemle, 15. köt., 1862, 233–255. p.; 16. köt., 1862, 3–87. p.
- NÉMETH S. KATALIN: A tudományszervező bod péter. In: Confessio, 1987, 67–70. p.
- PRUZSINSZKY Pál: Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái. Bp., 1913, [6], 122 p.
- RADVÁNSZKY Béla: Bod Péter könyvtárának jegyzéke. In: Magyar Könyvszemle, 1884, 58–86. p.
- RÉVÉSZ Kálmán: Bod Péter egyháztörténete. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1885, 974–978. p.
- SALAMON József: Felső Csernátoni Bod Péter rövid életrajza. Erdélyi Prédikatori Tár, 1834, 3. füz., V–XVI.
- SÁMUEL Aladár: Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei. Bp., 1899, 224 p.
- SEBESTYÉN Mihály: Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstruálásához. Magyar Könyvszemle, 1991.
- SIPOS Gábor: Apáczai Csere János szellemi öröksége. In: Embernevelés, 1969, 1–7. p.
- SZILÁGYI Ferenc: A Magyar Athenas 1787-re tervezett, bővített, új kiadásáról. In: Magyar Könyvszemle, 1980, 159–162. p.
- SZILY Kálmán: Apáczai Encyclopaediája matematikai és fizikai szempontból. In: Természettudományi Közöny, 1889, 242. füz.; új kiadás: Természet Világa, 1994. jan. pótfüzet, 1–4. p.
- TARNAI Andor: A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása. Irodalomtörténeti Közlemények, 1971, 35–77.
- TARNAI Andor: Egy magyarországi tudós külföldön. Czittinger és a Specimen. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1993, 16–38. p.

CORVIN KÁRPITOK – A Budavári Kárpitműhely művészei kiállították az **OSZK** számára készülő szövött kárpitsorozat terveit a Magyar Kultúra Alapítvány Szentháromság téri székházában. A Dobrányi Ildikó rendezte „Corvin kárpitok – Corvin Mátyás Európa-hírű könyvtára és a kortárs magyar kárpitművészet” c. kiállításon 34 művész terve szerepelt. A könyvtár érdeklődő dolgozói szavazhattak az öt legjobban tetsző terv készítőjére. A monumentális kárpitok elkészítését az NKÖM finanszírozza. A három részből álló kárpit várhatóan 2006 augusztusától díszíti majd az Országos Széchényi Könyvtár V. emeleti déli társalgójának falát.
(OSZK levelezési lista, 2004. március 23.)
